

## การสร้างสรรคการแสดงนาฏศิลป์ระบำโบราณคดีของกรมศิลปากร<sup>1</sup>

### The Creation of archaeological dance performance of the Fine Arts Department

นพพล จำเริญทอง<sup>2</sup>

Noppon Jamreantong

#### บทคัดย่อ

การสร้างสรรคงานนาฏศิลป์รูปแบบระบำจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2510 จากแนวคิดของ นายธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีอธิบดีกรมศิลปากร ได้สร้างระบำโบราณคดีขึ้น 5 ชุดการแสดง คือ ระบำทวารวดี ระบำศรีวิชัย ระบำลพบุรี ระบำเชียงแสนและระบำสุโขทัย ซึ่งได้พบภาพเขียน ภาพปั้น และภาพจำหลักตามโบราณสถาน และโบราณวัตถุสมัยต่างๆ ทั้งที่พบในประเทศไทย และประเทศใกล้เคียง จึงได้นำมาประกอบแนวคิดประดิษฐ์การแสดงขึ้น

ระบำโบราณคดี ที่สร้างขึ้นผ่านขั้นตอนกระบวนการสร้างสรรค์ด้วยความประณีต มีลักษณะทางศิลปะที่มีความลงตัว มีการค้นคว้าข้อมูลทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์มาใช้อ้างอิงผสมผสานกับจินตนาการของผู้สร้างสรรค์ แบ่งออกเป็น 4 ด้านได้ดังนี้ 1. ข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ตำรา การลงพื้นที่หาข้อมูล 2. การออกแบบท่ารำ รูปแบบของระบำ สร้างท่าขึ้นใหม่ 3. การออกแบบเครื่องแต่งกาย สร้างเอกลักษณ์แต่ละชุดให้มีความพิเศษตามยุคสมัย 4. การออกแบบดนตรี ประพันธ์ทำนอง และสร้างเครื่องดนตรีให้เหมาะสมตามข้อมูล ปัจจัยทั้งสี่ประการเป็นสิ่งสำคัญในการสร้างสรรคงานนาฏศิลป์รูปแบบระบำจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และถือเป็นต้นแบบงานสร้างสรรค์ต่อมา

**คำสำคัญ:** ระบำโบราณคดี, หลักฐานทางประวัติศาสตร์, การสร้างสรรค์

<sup>1</sup>บทความเรื่องนี้เป็นส่วนหนึ่งของการทบทวนวรรณกรรมในงานวิจัยของผู้เขียนเรื่องการสร้างสรรคนาฏศิลป์จากข้อมูลประวัติศาสตร์ เมืองศรีโปล

<sup>2</sup>อาจารย์ประจำสาขาวิชาดนตรีและการแสดง คณะดนตรีและการแสดง มหาวิทยาลัยบูรพา

## Abstract

The creation of traditional dance from the historical evidence called archaeological dance was created in 1967 by Mr. Thanit Yupho, a former director-general Fine Arts Department who created 5-performances of archaeological dances consists of Dvaravati dance, Srivijaya dance, Lopburi dance, Chiang Saen dance, and Sukhothai dance which were inspired by the historical evidence such as paintings, sculptures, and bas-relief from the archaeological sites, antiques from various periods which found in Thailand and neighbor countries. Therefore, the dances were created.

The archaeological dances were created through the elaborate process with a flawless artistic style. It used the information of archaeological and historical research with the imagination of the creator. It was divided into 4 parts including 1) Historical evidence, archaeological site, antiquities, textbook, and field research. 2) The newly created dance posture and dance design patterns 3) Costume design for creating a unique style of each era 4) Musical composition and creation of musical instruments according to the information. Thus, these were important factors used in the creation of traditional dance from the historical evidence in the following time as a model.

**Keywords:** Archaeological dance, Historical evidence, Creative

---

### 1. ความสำคัญและที่มาของปัญหา

บทความฉบับนี้เป็นบทความวิชาการที่มาจากการวิจัยการสร้างสรรคนาฏศิลป์จากข้อมูลประวัติศาสตร์ เมืองศรีฟโล ของนายพนพล จำเริญทอง เพื่อสร้างสรรค์การแสดงนาฏศิลป์ไทย รูปแบบระบำจากแหล่งประวัติศาสตร์ภาคตะวันออก เมืองศรีฟโล โดยนำหลักแนวคิดการสร้างงานมาจากระบำโบราณคดีของนายธนิต อยู่โพธิ์ อดีตอธิบดีกรมศิลปากร ทั้ง 5 ชุดได้แก่ ชุดที่ 1 ระบำทวารวดี ชุดที่ 2 ระบำศรีวิชัย ชุดที่ 3 ระบำลพบุรี ชุดที่ 4 ระบำเชียงแสนและ ชุดที่ 5 ระบำสุโขทัย เป็นแนวคิดในการดำเนินงานวิจัยการสร้างสรรคงานนาฏศิลป์ของชุมชนแต่ละยุคแต่ละสมัยต่างมีวัฒนธรรมและวิวัฒนาการที่ต่างกัน นาฏศิลป์เป็นสัญลักษณ์ชนิดหนึ่งของมนุษย์ที่แสดงออกเมื่อเกิดอารมณ์ขึ้น นาฏศิลป์มีวิวัฒนาการมาพร้อมกับความเจริญของมนุษย์ เมื่อสังคมเติบโตและสามารถจำแนกผู้เชี่ยวชาญเฉพาะทางได้ จึงเกิดการจัดระเบียบของแบบแผนของนาฏศิลป์ให้งดงามที่สุด ทำให้ต้องการผู้เชี่ยวชาญเฉพาะนาฏศิลป์ในชุมชนนั้นด้วยชุมชนเป็นผู้หล่อหลอมนาฏศิลป์ ดังนั้น นาฏศิลป์จึงสะท้อนศิลปะและวัฒนธรรมของชุมชนด้วย (สุพล วิรุฬกรักษ์, 2547, น.12)

แผนผังที่ 1 แผนภูมิลำดับอารยธรรมประวัติศาสตร์

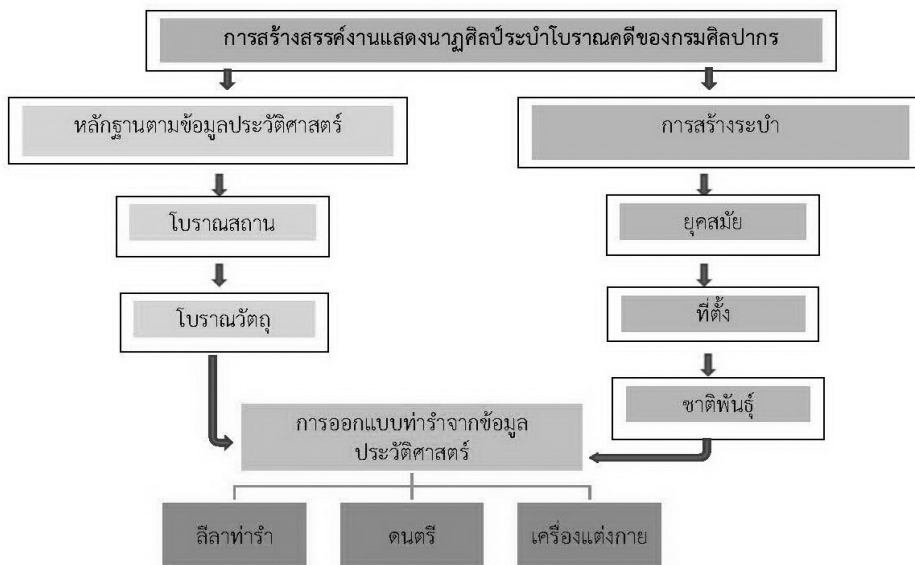


ระบอบาไรณคคตื้ เป็นระบอบาที่จ้ดว้าเป็นคคตื้ปะช้ันสูงท้างด้านนากุยคคตื้ปะช้ันของทไทยเน้องจากผ้านช้ันตอนกระบวนการสร้าางสรรรค้ดว้าความประณตื้ มีลัักษณะท้างคคตื้ปะช้ันที่มีความลงดัว มีการค้ันคว้าข้อมูลท้างบอไรณคคตื้และประวตื้ศาสตร้มาใช้อ้างองผสมผสานกั้บจ้นตื้นาการของผ้สร้าางสรรรค้ เป็นด้นแบบให้เกดการสร้าางสรรรค้ในช้ันหล้งได้ เกดเป็นผลงงานอันทรวงคคุณค่าและเปี่ยมไปดว้าบัจจยหลายด้าน ช้ผ้เขียนได้จ้แนกออกเป็น 4 ด้าน ได้แก่

1. ข้อมูลลัักฐานท้างประวตื้ศาสตร้
2. การออกแบบท้าร้า
3. การออกแบบเครืองแต่งกาย
4. การออกแบบดนตรี

ระบอบาไรณคคตื้เกดจากแนวคตื้ของนายธนตื้ อญุโพธิ์ อตื้ตอชบตื้กรมคคตื้ปากร ช้ได้พบภาพเขียนภาพปั้น และภาพจ้าลัักตามบอไรณสถาน และบอไรณวตื้ถุสมัยต้างต้าง ท้างที่พบในประเทศไทย และประเทศไกล้เคียง จ้ได้นำมาประกอบแนวคตื้ประตื้ษฐสร้าางเครืองดนตรี และท้านากุยคคตื้ปะช้ันต้างสมัยช้ัน เม่อปี พ.ศ. 2510 ตามวตื้ถุประสงค้จะเผยแพร่วรรู้ท้างด้านคคตื้ปะช้ันบอไรณวตื้ถุที่พบบนผืนผ่นดินไทยให้สามารถเคลือนไหวได้ในรูปแบบของระบอบา ช้จะชว้ยจูงจ้ใจให้ผ้ชมปรารณนาท้างจะเดนท้างไปศีกษาหาความรู้ในแหล่งบอไรณสถานต้างต้าง

แผนผังที่ 2 กรอบแนวคตื้การการสร้าางสรรรค้



## 1. ข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์

### 1.1 ชุดที่ 1 ระเบ้าทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 11 – 16)

ในระเบ้าโบราณคดีซึ่งมีทั้งหมดด้วยกันรวม 5 ชุด นายธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีอภิศิกรมคิลปากร ได้ริเริ่มขึ้น มีระเบ้าทวารวดีเป็นระเบ้าชุดที่ 1 โดยทำการสอบสวนค้นคว้าจากหลักฐานภาพปั้นและภาพจำหลัก ที่ขุดค้นพบ ณ โบราณสถานสมัยทวารวดี เช่นที่ คูบัว อุทอง นครปฐม โคกไม้เดนและจันเสน

ภาพที่ 1 ภาพปูนปั้นนักดนตรีสมัยทวารวดี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี



ที่มา : อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนางใบศรี แสงอนันต์

### 1.2 ชุดที่ 2 ระเบ้าศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ 13 – 18)

สมัยศรีวิชัยมีอาณาเขตตั้งแต่ภาคใต้ลงไปจนถึงดินแดนของประเทศมาเลเซีย และอินโดนีเซีย บางส่วนปัจจุบัน ระเบ้าศรีวิชัยเกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2509 ตนกู อับดุล รามานห์ อดีตนายกรัฐมนตรีมาเลเซีย ได้แต่งเรื่อง Raja Bersiyong ซึ่งเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับอาณาจักรศรีวิชัย และได้เชิญคณะนาฏศิลป์ไทย ไปแสดงประกอบภาพยนตร์เรื่องนี้ กรมคิลปากรได้จัดการแสดง 2 ชุด คือ ระเบ้าชาตรี และระเบ้าศรีวิชัย เข้าร่วมการถ่ายทำ การสร้างระเบ้าศรีวิชัย โดยอาศัยหลักฐานจากคิลปกรรมภาพจำหลักที่สฤบบุโรพุทโธ ในเกาะชวา ซึ่งเชื่อกันว่าอยู่ในสมัยราชวงศ์ไศเลนทร์ อันเป็นยุคเดียวกันกับสมัยศรีวิชัย สร้างขึ้นในราวปลาย คริสต์ศตวรรษที่8

ภาพที่ 2 บุโรพุทโธ



ที่มา : เพลงระเบ้า

ภาพที่ 3 ภาพจำหลักนักดนตรี



ที่มา : เพลงระเบ้า

### 1.3 ชุดที่ 3 ระบำลพบุรี ( พุทธศตวรรษที่ 16 – 19 )

เกิดขึ้นจากแนวความคิดของนายธนิต อยู่โพธิ์ (อดีตอธิบดีกรมศิลปากร) เช่นเดียวกับระบำทวารวดีประดิษฐ์ขึ้น โดยอาศัยหลักฐานจากโบราณวัตถุ และภาพจำหลักตามโบราณสถาน ซึ่งสร้างขึ้นตามแบบศิลปะของขอม ที่อยู่ในประเทศกัมพูชา และประเทศไทย อาทิ พระปรางค์สามยอดในจังหวัดลพบุรี ทับหลังประตูระเบียงตะวันตกของปราสาทหินพิมายในจังหวัดนครราชสีมา ปราสาทหินพนมรุ้งในจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น

ภาพที่ 5 รูปหล่อสำริดโยคินี ศิลปะลพบุรี



ที่มา : ศิลปะการออกแบบท่ารำ

ภาพที่ 6 นางพื่อนรำ ทับหลังปราสาทหินพิมาย



ที่มา : อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนางใบศรี แสงอนันต์

### 1.4 ชุดที่ 4 ระบำเชียงแสน (พุทธศตวรรษที่ 17 – 25)

ประดิษฐ์ขึ้นตามแบบศิลปะ และโบราณวัตถุสถานเชียงแสน นักโบราณคดีกำหนดสมัยเชียงแสนอยู่ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17 -15 ซึ่งได้เผยแพร่ไปทั่วดินแดนภาคเหนือของประเทศไทย ในสมัยโบราณเรียกว่าอาณาจักรลานนา ต่อมาเมื่อนครเชียงใหม่เป็นนครหลวงของอาณาจักร และเป็นศูนย์กลางแห่งการศึกษาพระพุทธศาสนา ฝ่ายหิโนยานอันเจริญรุ่งเรือง จนถึงมีพระเถระไทยผู้เป็นนักปราชญ์สามารถแต่งตำรา และคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นภาษาบาลีขึ้นไว้หลายคัมภีร์ อาทิ คัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ และมังคลัตถทีปนี เป็นต้น ศิลปะแบบเชียงแสนได้แพร่หลายลงมาตามลุ่มแม่น้ำโขงเข้าไปในพระราชอาณาจักรลาว สมัยที่เรียกว่าลานช้าง หรือกรุงศรีสัตนาคนหุต แล้วแพร่หลายเข้าไปในประเทศไทยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน

### 1.5 ชุดที่ 5 ระบำสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ 19 – 20)

นับเป็นยุคสมัยที่ชนชาติไทย เริ่มสร้างสรรค์ศิลปะด้านนาฏศิลป์ และดนตรีในเป็นสมบัติประจำชาติ โดยอาศัยหลักฐานอ้างอิงที่กล่าวไว้ในเอกสาร หลักศิลาจารึก เทวรูปสำริด พระพุทธรูปสำริด ภาพพระพุทธรูปปูนปั้น โบราณสถานในจังหวัดสุโขทัย จังหวัดกำแพงเพชรและจังหวัดพิษณุโลก ประกอบศิลปกรรมอื่นๆ ตามแบบอย่างของศิลปะสมัยสุโขทัย

ภาพที่ 7 เทวรูป พระอุม่าสำริด สมัยสุโขทัย



ภาพที่ 8 ภาพพระพุทธรูปปูนปั้น วัดตระพังทองหลวง



ที่มา : ทะเบียนข้อมูล : วิพิธทัศนา ชุตระบำร่าฟ้อน เล่ม 2

## 2. การออกแบบท่ารำ

ดร.ไพโรจน์ ทองคำสุก ราชบัณฑิตสาขานาฏกรรมไทย ราชบัณฑิตยสภา กล่าวถึงการสร้างงานระบำโบราณคดีไว้ว่า ข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์ตามแหล่งโบราณคดี อ.ธนิต อยู่โพธิ์ จะลงพื้นที่ด้วยตนเอง แล้วรวบรวมข้อมูลต่างๆ นำมาให้ผู้เชี่ยวชาญทางนาฏศิลป์และดนตรีเป็นผู้ออกแบบการแสดง บางชุดการแสดงอาจยังไม่เสร็จสมบูรณ์ในครั้งคราวเดียว แต่มีการปรับปรุงเพิ่มเติมในภายหลัง เช่น ระบำศรีวิชัย ในการแสดงครั้งแรกมีการประดิษฐ์ท่ารำก่อน แล้วนำเพลงโกลาสสำเร็จมาใช้ ภายหลังจึงสร้างเพลงระบำศรีวิชัยขึ้นมาแทน (ไพโรจน์ ทองคำสุก, สัมภาษณ์ วันที่ 31 กันยายน พ.ศ. 2564) ระบำโบราณคดีซึ่งมีทั้งหมดด้วยกันรวม 5 ชุดตามแนวคิดของ นายธนิต อยู่โพธิ์ ได้มอบหมายให้นางลมุล ยมะคุปต์ นางเฉลย ศุขะวณิช และท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ไทย และศิลปินแห่งชาติ เป็นผู้ประดิษฐ์ท่ารำสร้างเป็นระบำโบราณคดี

แนวคิดและแรงบันดาลใจในการออกแบบ ประดิษฐ์ท่ารำสามารถจำแนกออกได้ 5 ลักษณะ คือ

1. ประติมากรรมพระพุทธรูป
2. ประติมากรรมเทวรูป
3. ประติมากรรมภาพสลัก ภาพปูนปั้น
4. ชาติพันธุ์
5. สิ่งแวดล้อมของที่ตั้ง

ตารางที่ 1 ผู้ประดิษฐ์ท่ารำ

ระบำ	ผู้ออกแบบท่ารำ
ทวารวดี ศรีวิชัย ลพบุรี เชียงแสน	<ul style="list-style-type: none"> <li>- นางลมุล ยมะคุปต์ ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากร</li> <li>- นางเฉลย ศุขะวณิช ผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏศิลป์ วิทยาลัยนาฏศิลป์ กรมศิลปากรและศิลปินแห่งชาติ (ปี 2530)</li> </ul>
สุโขทัย	<ul style="list-style-type: none"> <li>- ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ไทย กรมศิลปากรและศิลปินแห่งชาติ (ปี 2528)</li> </ul>

## 2.1 ระเบียบทวารวดี

นักโบราณคดี สันนิฐานว่าชาวทวารวดีเป็นต้นเชื้อสายพวกมอญ ดังนั้นลีลาท่ารำ รวมทั้งเสียงทำนองเพลง จึงเป็นแบบมอญ ท่ารำบางท่าได้ความคิดมาจากภาพสลัก และภาพปูนปั้นที่ค้นพบโบราณสถานที่สำคัญ เช่น

2.1.1 ทำนั่งพับเพียบ มือขวาจับตั้งข้อมือระดับไหล่ มือซ้ายวางบนตัก ทำนี้เป็นท่าที่ได้จากภาพปูนปั้นนักร้องนักดนตรีหญิงสมัยทวารวดี ซึ่งพบที่ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี

2.1.2 หน้าขาเกือบลึงเข้าซ้าย เขย่งเท้าซ้าย ย่อเข้าทั้ง 2 ข้างลง กดไหล่ซ้าย ลักคอข้างขวา ทำนี้เรียกว่าท่าลิตะ จากภาพปูนปั้นกนิรีพื่อนรำ ที่ตำบลโคกไม้เดน จังหวัดนครสวรรค์

2.1.3 ท่ามือซ้ายจับหันฝ่ามือเข้าหารักแร้ มือขวาจับตั้งวงกันศอกระดับไหล่ กดไหล่ขวา ลักคอทางซ้าย เท้าขวาเขย่ง สันเท้าขวาชิดกับข้อเท้าซ้าย ซึ่งยืนเต็มเท้า ย่อเข้าทั้ง 2 ข้างและกับเข้าขวา ทำนี้เป็นท่าที่ได้จากการภาพปูนปั้นที่ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี

ภาพที่ 9 ระเบียบทวารวดี



ที่มา : บันทึกการแสดง กรมศิลปากร

## 2.2 ระเบียบศรีวิชัย

ท่ารำระเบียบศรีวิชัยประดิษฐ์ขึ้นจากภาพจำหลักและภาพปูนปั้นสมัยศรีวิชัย ประสมกับท่ารำชาวและบาหลีสอดแทรกลีลาทางนาฏศิลป์ ลักษณะท่าคัลลายท่ารำของชาวและบาหลี เช่น การตั้งวงกันศอก ออกเป็นวงโค้ง การทำมือ การใช้คอกยักคอกเหมือนนาฏศิลป์ชาวและบาหลี การตั้งทำนั่ง ท่าบิดสะโพก คัลลายท่ารำของบาหลี



ภาพที่ 10 ระบำศรีวิชัย



ที่มา : บันทึกการแสดง กรมศิลปากร

## 2.3 ระบำลพบุรี

ประดิษฐ์ขึ้น โดยอาศัยหลักฐานจากโบราณวัตถุ และภาพจำหลักตามโบราณสถาน ซึ่งสร้างขึ้นตามแบบศิลปะของขอม ที่อยู่ในประเทศกัมพูชา และประเทศไทย จึงมีลักษณะคล้ายเขมรเป็นส่วนใหญ่ สร้างให้มีลักษณะสอดคล้องต่อเนื่อง และยังมีการสร้างสรรค์ทำขึ้นใหม่

2.3.1 จีบมือ (จีบมือแบบลพบุรี) ได้รูปแบบมาจากลักษณะนิ้วของพระพุทธรูปในสมัยลพบุรี ซึ่งเมื่อนำมาผสมผสานกับลีลาทางนาฏศิลป์ จะมีลักษณะดังนี้ คือ ปลายนิ้วหัวแม่มือจรดเหนือข้อแรกของปลายนิ้วชี้ นิ้วที่เหลือเหยียดตั้ง

2.3.2 ถองสะเอว แขนขวาทางศอก ให้ข้อศอกจรดเอว หักข้อมือ ตั้งวงกลมไหล่ขวาศีรษะเอียงขวา มือซ้ายตั้งวงสูงระดับแง่ศีรษะ ถ่าถองสะเอวข้างซ้ายก็ปฏิบัติเช่นเดียวกัน เดี่ยวเท้าขวา ยืนด้วยเท้าซ้าย ยกฝ่าเท้าขวาขึ้นแนบกึ่งกลางด้านข้างขวา พับซ้าย ถ่าจะเดี่ยวเท้าซ้ายก็ปฏิบัติเช่นเดียวกัน

ภาพที่ 11 ระบำลพบุรี



ที่มา : บันทึกการแสดง กรมศิลปากร

## 2.4 ระบำเชียงใหม่

ประดิษฐ์ขึ้นตามแบบศิลปะ และโบราณวัตถุสถานเชียงใหม่ ศิลปะแบบเชียงใหม่ได้แพร่หลายลงมาตามลุ่มแม่น้ำโขงเข้าไปในพระราชอาณาจักรลาว สมัยที่เรียกว่าลานช้าง หรือกรุงศรีสัตนาคนหุต



แล้วแพร่หลายเข้าไปในประเทศไทยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน ด้วยเหตุนี้ระบำเซียงแสนจึงมีลีลาท่ารำ แบบไทยภาคเหนือ ลาว และแบบไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือปนอยู่ด้วย

ภาพที่ 12 ระบำเซียงแสน



ที่มา : บันทึกการแสดง กรมศิลปากร

## 2.5 ระบำสุโขทัย

กระบวนท่ารำ ประดิษฐ์ขึ้นให้มีลักษณะที่อ่อนช้อยงดงาม ตามแบบอย่างของศิลปะสมัยสุโขทัย ตามแบบหลักศิลาจารึก เทวรูปสำริด พระพุทธรูปสำริด ภาพพระพุทธรูปลีลาปูนปั้น และประดิษฐ์ขึ้นใหม่ในบางลีลา

- 2.5.1 จีบหังสัสะหัตต์ โดยการนำนิ้วหัวแม่มือจรดข้อสุดท้ายของนิ้วชี้ หักข้อนิ้วชี้ลงมา นิ้วที่เหลือกรีดตึงออกไป
- 2.5.2 ท่าปางลีลา เป็นท่าออก โดยมีมือซ้ายจีบแบบหังสัสะหัตต์ มือขวาแบส่งไปหลังหางย่องแขนขึ้น เอียงศีรษะด้านซ้าย ก้าวเท้าขวามาข้างหน้า เท้าซ้ายเปิดส้นเท้า
- 2.5.3 ท่าดอกบัว คิดจากการเคารพบูชากราบไหว้ มือทำเป็นรูปดอกบัว อยู่ระหว่างอกเป็นดอกบัวตูม ชูมือขึ้นแล้วค่อยๆ บานปลายนิ้วออกเป็นบัวบาน
- 2.5.4 ท่าพระนารายณ์ แทนองค์พระนารายณ์ พระอิศวร ทำจีบแบบหังสัสะหัตต์ ตั้งวงกลางข้างลำตัว กระดกเท้าซ้าย
- 2.5.5 ท่ายุ่งฟ่อนหาง คิดจากท่านาฏศิลป์ แขนมือ แขนทั้งสองตึงส่งหลัง หางย่องแขนขึ้น
- 2.5.6 ท่าบัวชูฝัก คิดจากการขอพร อีกมือหนึ่งไว้ข้างสะโพก มือจีบคว่ำแล้วสอดมือขึ้น เป็นท่าสอดสูงเหนือศีรษะ
- 2.5.7 ท่าชะนีร้ายไม้ คิดจากมนุษย์โลกต้องการดำรงชีวิต หมุนเวียนเปลี่ยนไป โดยหมุนเป็นวงกลมแทนการเวียน ว่าย ตาย เกิด มือข้างหนึ่งตั้งวงสูง มืออีกข้างหนึ่งหางย่องแขน ลำแขนตึง แขนมือและชี้ปลายนิ้วลง มองมือสูง

ภาพที่ 13 ระเบ้าสุโขทัย



ที่มา : บันทึกการแสดง กรมศิลปากร

ท่ารำของระเบ้าโบราณคดี พบว่ามีโครงสร้างท่ารำที่เน้นภาพต้นแบบ ผู้แสดงปฏิบัติเป็นกลุ่ม โดยพร้อมเพรียงกัน มีความสอดคล้องกันทั้งในคู่และหมู่รำ บางชุดการแสดงที่มีตัวเอกและตัวรองจะมีความสอดคล้องกันด้วยอาทิ ในระเบ้าลพบุรี ตัวเอก ท่าท่าเชิญโดยหงายมือเรียกให้ตัวรองลุกขึ้นเป็นคู่ หรือในระเบ้าสุโขทัยที่ตัวเอกรำในท่าชะนีรำไม่อยู่ในวงล้อมของตัวรองที่ปฏิบัติท่าเดียวกัน แสดงให้เห็นถึงความสอดคล้องต้องกันตามหลักทัศนศิลป์ ในด้านของดุลยภาพ ท่ารำในระเบ้าโบราณคดีส่วนใหญ่มีการสร้างท่าโดยคำนึง การทรงตัวและความสมดุลของการจัดวางองค์ประกอบของร่างกาย ดังภาพตัวอย่าง รูปโยคินีหล่อสำริด ศิลปะสมัยลพบุรีในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร แสดงท่วงท่าโดยใช้การยกแขนซ้ายสูง มือขวาจิบหงายระดับอก ในขณะที่ส่วนขายื่นงอเข้าด้วยเท้าขวา เท้าซ้ายยกแนบต้นขาขวาด้านใน แสดงลายเส้นที่ให้ความสมดุลระหว่างร่างกายช่วงบน และช่วงล่างเมื่อนำมาใส่เป็นท่ารำในระเบ้าลพบุรีผู้รำสามารถปฏิบัติท่ารำได้ด้วยการหาจุดสมดุล ของการยกขา มีการย่อเข่าเล็กน้อยเพื่อให้ทรงตัวได้อย่างสง่างาม

ระเบ้าโบราณคดีเป็นชุดระบำที่มีความหลากหลายในเรื่องของการแปรแถวหมู่ระบำ ทั้งประเภทหมู่ระบำล้วนได้แก่ ระบำทวารวดี ระบำศรีวิชัย และระบำเชียงแสน และประเภทระบำ ที่มีตัวเอกและตัวรอง ได้แก่ ระบ้าลพบุรีและระเบ้าสุโขทัย เพื่อเสริมให้ตัวละครมีลักษณะเด่นแตกต่างกันออกไป ซึ่งตัวระบ้าดังกล่าว มีการเคลื่อนที่ไป ตามตำแหน่งทิศทางต่างๆ บนเวที รวมทั้งมีการสลับสับเปลี่ยนแถว มีการใช้ระดับสูงต่ำ การแปรแถวในลักษณะต่างๆ อาทิ แถวหน้ากระดาน แถวตอนลึกแถวสลับฟันปลา แถววงกลม แถวเฉียง แถวตัววี (ปากพณัง) แถวตลบลงหลัง ฯลฯ ซึ่งจำนวนตัวระบ้ามี่ผลต่อการแปรแถวให้เป็นลายเส้นต่างๆ และสร้างความงดงามน่าชมให้แก่หมู่ระบำได้ (พัชรินทร์ สันติอัครธรณ, หน้า 21-22, 2560) ผู้เขียนบทความพบว่ามีการสร้างท่ารำขึ้นใหม่และใช้เรียกนาฏยศัพท์เฉพาะในการออกแบบลีลารำระเบ้าโบราณคดี เช่น ท่าจิบมือแบบต่างๆ และยังใช้วิถีชีวิตตามลักษณะชาติพันธุ์ สิ่งแวดล้อม มาเป็นองค์ประกอบในการออกแบบระบ้ำด้วย

### 3. การออกแบบเครื่องแต่งกาย

เครื่องแต่งกายเป็นองค์ประกอบของการแสดงที่สำคัญประการหนึ่งที่บ่งชี้ถึง เอกลักษณ์ของการแสดง แต่ละชุดให้มีความพิเศษแตกต่างจากชุดอื่น เครื่องแต่งกายของระบำ โบราณคดีได้รับการออกแบบโดยความคิดริเริ่มของนายธนิต อยู่โพธิ์ อธิบดีอธิบดีกรมศิลปากรได้ทูลขอร้องให้หม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงศ์ ซึ่งขณะนั้นทรงเป็นสถาปนิกพิเศษของกรมศิลปากร ขอให้ทรงศึกษาแบบอย่างและเขียนแบบเครื่องแต่งกาย สมัยลพบุรี และนายพรศักดิ์ ผลปราชญ์ ศึกษาและเขียนแบบเครื่องแต่งกายสมัยทวารวดีด้วยต่อมา เครื่องแต่งกายของระบำโบราณคดีได้กำเนิดขึ้นเพื่อออกแสดงระบำโบราณคดีหน้าพระที่นั่ง เมื่อวันที่ 25 พฤษภาคม พ.ศ. 2510 และออกแสดงทั้งในโรงละครแห่งชาติและที่ต่างๆ จำนวนหลายสิบครั้ง รวมทั้ง นายธนิต อยู่โพธิ์ ยังมอบหมายให้รองอธิบดีกรมศิลปากร ภัณฑารักษ์และช่างศิลป์ ศึกษาและเขียนแบบ เครื่องแต่งกาย ตามหลักฐานทางโบราณวัตถุที่ค้นพบในสมัยต่างๆ โดยใช้วัสดุที่มีอยู่ในยุคที่จัดสร้างกับจินตนาการของผู้ออกแบบและการใช้สีสำหรับชุดการแสดงที่มีสีสันสรรค์เพื่อให้เหมาะสมกับการแสดงเครื่องแต่งกายระบำโบราณคดี ทั้ง 5 สมัยมีดังต่อไปนี้

3.1 ระบำทวารวดี นายสนิท ดิษฐ์พันธ์ เป็นผู้ออกแบบเครื่องแต่งกาย จากภาพปั้นภาพจำหลักจากแหล่งโบราณสถานคูบัว จังหวัดราชบุรีและที่ค้นพบตามสถานที่สำคัญต่างๆ สมัยทวารวดี ประกอบด้วย

- |   |   |
|---|---|
| 1. ผมนเกล้าสูงกลางศีรษะในลักษณะคล้ายลูกจันทน์แบน  | 6. ห่มสไบเฉียง ปล่อยชายไว้ด้านหน้าและด้านหลัง |
| 2. สวมกระบังหน้า  | 7. สวมกำไลข้อมือ ต้นแขนโลหะ                   |
| 3. สวมต่างหูเป็นห่วงกลมใหญ่   | และแผงข้อเท้าผ้าติดลูกกระพรวน                 |
| 4. สวมเสื้อในสีเนื้อ (แทนการเปลือยอกตามภาพปั้น)   | 8. สวมจี้นาง                                  |
| 5. นุ่งผ้าลักษณะคล้ายจีบหน้านางสีน้ำตาลแกวหนึ่ง และสีเหลืองอ่อนแกวหนึ่ง มีตาลสีทองตกแต่งเป็นลายพาดขวางลำตัว | 9. คาดเข็มขัดผ้าคาดเงิน หรือเข็มขัดโลหะ       |

ภาพที่ 14 ภาพร่างเครื่องแต่งกายระบำทวารวดี



ภาพที่ 15 เครื่องแต่งกายระบำทวารวดี



ที่มา : ทะเบียนข้อมูล : วิพิธทัศนา ชุดระบำรำฟ้อน เล่ม 2

**3.2 ระเบียบวิธี** นายสนิท ดิษฐพันธ์ ออกแบบเครื่องแต่งกาย นางขนานันท์ ช่างเรียน สร้างเครื่องแต่งกาย นายชิต แก้วดวงใหญ่ สร้างศิราภรณ์ และเครื่องประดับ ประดิษฐ์ขึ้นจากลักษณะที่ปรากฏอยู่บนภาพจำลองหลักผสมกับท่วงท่าของนาฏศิลป์ชาว ดังนี้

1. เสื้อในนาง ตัวเสื้อใช้ผ้าท่อนเนื้อหนาสีเนื้อ เป็นเสื้อเข้ารูปไม่มีแขน ดันทรง เปิดช่วงไหล่และหลัง
2. ผ้านุ่ง เป็นผ้าโสร่งบาติก เย็บเป็นจีบหน้านางเล็กๆ อยู่ตรงกลางด้านหน้า ไม่มีชายพก
3. ผ้าคาดรอบสะโพก ใช้ผ้าแพรเนื้อบาง มี 2 สี คือ สีเขียว และสีแดง
4. เข็มขัด ทำด้วยโลหะชุบทอง ลายโปร่งเป็นข้อๆ ต่อกัน หัวเข็มขัดทำด้วยหนังงูรัดปิดทองประดับพลอยสี
5. ต่างหู เป็นต่างหูแบบห้อย ตรงส่วนแป้นหูทำด้วยหนังงูรัดปิดทองประดับด้วยพลอยสี
6. สร้อยคอ เป็นห่วงๆ ต่อกันประดับด้วยพลอยสีแดงและสีเขียว
7. สร้อยสะโพก เป็นห่วงๆ ต่อกัน ทำด้วยหนังงูรัดปิดทองประดับด้วยพลอยสีเขียวหรือสีแดง
8. กำไลต้นแขน มีลักษณะโปร่งตรงกลาง ด้านหน้าของกำไลเป็นรูปกลมเรียงสูงขึ้น 3 ชั้น
9. กำไลมือ มีลักษณะกลมประดับด้วยพลอยสีขาว
10. กำไลข้อเท้า ลักษณะกลมด้านในทึบ ตัวกำไลสลับลวดลายทำด้วยหนังงูรัดปิดทองประดับพลอย
11. โบเส้นเล็กๆ สำหรับสอดใต้เข็มขัด
12. ผ้าสไบ มีแผ่นโค้งเหนือไหล่ตลอดสร้อยตัว 2 เส้น ประกอบด้วยผ้าแพรบาง ความยาวเท่ากับสร้อย ชายผ้าและสร้อยตัวทั้งสองข้างติดอยู่กับเครื่องประดับสีทอง ที่ใช้คล้องไว้บนไหล่ เครื่องประดับนี้ ทำด้วยหนังงูรัดปิดทองประดับด้วยพลอยสีเขียว สีแดง ส่วนสร้อยตัวเป็นโซ่ห่วงทองเล็กๆ ต่อให้ติดกัน ทำด้วยโลหะชุบทอง
13. กะบังหน้า มีลักษณะคล้ายกะบังหน้าธรรมดา ตรงกลางด้านหน้าเป็นรูปกลมและต่อยอดกลมให้แหลมถึงตรงปลายประดับด้วยพลอยสีขาว
14. ปิ่นปักผม ตรงโคนที่ใช้ปักผมนั้นเรียวยาวแหลม ส่วนตอนปลายกลิ้งจนมีลักษณะกลม ประดิษฐ์ขึ้นด้วยไม้นามากลึงตามลักษณะ แล้วทาสีทองทับ

ภาพที่ 16 ภาพร่างเครื่องแต่งกายระเบียบวิธี



ภาพที่ 17 เครื่องแต่งกายระเบียบวิธี



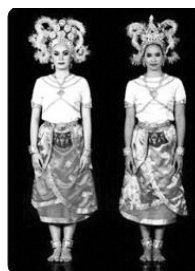
**3.3 ระเบ้าลพบุรี** นายสนธิ ดิษฐพันธ์ ออกแบบเครื่องแต่งกาย นางชนานันท์ ช่างเรียน สร้างเครื่องแต่งกาย นายชิต แก้วดวงใหญ่ สร้างศิราภรณ์ ประดิษฐ์ขึ้น โดยอาศัยหลักฐานจากโบราณวัตถุ และภาพจำหลักตามโบราณสถาน ซึ่งสร้างขึ้นตามแบบศิลปะของขอม ที่อยู่ในประเทศกัมพูชา และประเทศไทย จึงมีลักษณะคล้ายเขมรเป็นส่วนใหญ่ ดังต่อไปนี้

1. เสื้อใช้ผ้ายัดสีเนื้อ คอกลม แขนสั้นเหนือศอกติดแถบสีทองโอบรอบคอตลอดหว่างอกและรอบเอว
2. ตัวเอกปักดินเป็นลายดอกประจายามหนึ่งดอกกระหว่างอก
3. ผ้านุ่งเย็บสำเร็จแบบซ้อนหน้า ชายล่างโค้งมน ยาวคลุมเข้า ปักดินลาย ประจายาม
4. ระบาย มีผ้าตาลสีทองทาบชายกระโปรง ตัวเอกนุ่งผ้าสีส้มแสด หมู่ระบำสีฟ้าอมม่วง
5. ผ้าคลุมสะโพก สีม่วงอ่อน ชายแหลมมนแยกเป็น 2 ชั้น หมู่ระบำริมผ้าทาบด้วยผ้าตาลสีทอง ตัวเอกทาบริมด้วยผ้าตาลสีเงิน
6. รัดตันแขน ประดับกระจกสีต่างๆ
7. สร้อยคอ ประดับด้วยแก้ว หรือพลอย
8. เข็มขัด
9. กำไลข้อมือ ประดับด้วยแก้วหรือ พลอย
10. กำไลข้อเท้า ประดับกระจกต่างๆ
11. กระบังหน้า หมู่ระบำใช้กระบังหน้าประดับดอกไม้ไหวตัวเอกกระบัง หน้ารูปดอกดาวกระจาย 6 ดอก

ภาพที่ 18 ภาพร่างเครื่องแต่งกายระเบ้าลพบุรี



ภาพที่ 19 เครื่องแต่งกายระเบ้าลพบุรี



ที่มา : ทะเบียนข้อมูล : วิพิธทัศน์า ชุดระบำรำฟ้อน เล่ม 2

**3.4 ระเบียบเครื่องแต่งกาย** นายสนิท ดิษฐพันธ์ ออกแบบเครื่องแต่งกาย นางชนานันท์ ช่างเรียน สร้างเครื่องแต่งกาย นายชิต แก้วดวงใหญ่ สร้างศิราภรณ์ และเครื่องประดับ ประดิษฐ์ขึ้นตามแบบล้านนา ไทยภาคเหนือ ลาว และแบบไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วย

1. เสื้อรัดอกสีเนื้อ
2. เสื้อลูกไม้สีเหลือง ตัดริมด้วยแถบผ้าตาดสีทอง
3. ชินเชิงแบบป้ายข้างแถวหนึ่งสีแดงอีกแถวหนึ่งสีทอง
4. เครื่องประดับประกอบด้วยเข็มขัดมีเชือกห้อยทิ้งชายพู่ลงมาด้านหน้าทั้งสองข้าง สร้อยคอ ต่างหู กำไลข้อมือ และกำไลข้อเท้า
5. แต่งทรงผมตั้งกระบังหน้าประดับขดโลหะสีเงิน เกล้าผมมวย ไว้ด้านหลัง ติดดอกกล้วยไม้ ข้างหูซ้าย

ภาพที่ 20 ภาพร่างเครื่องแต่งกายระเบียบเชียงแสน      ภาพที่ 21 เครื่องแต่งกายระเบียบเชียงแสน



ที่มา : ทะเบียนข้อมูล : วิพิธทัศนา ชุดระบำรำฟ้อน เล่ม 2

**3.5 ระเบียบเครื่องแต่งกาย** นายสนิท ดิษฐพันธ์ ออกแบบเครื่องแต่งกาย นางชนานันท์ ช่างเรียน สร้างเครื่องแต่งกาย นายชิต แก้วดวงใหญ่ สร้างศิราภรณ์ และเครื่องประดับ ประดิษฐ์ขึ้นให้มีลักษณะที่อ่อนช้อยงดงาม ตามแบบอย่างของศิลปะสมัยสุโขทัย จากหลักศิลาจารึก เทวรูปสำริด พระพุทธรูปสำริด ภาพพระพุทธรูป ปูนปั้นและโบราณสถาน ดังนี้

1. ศีรษะทรงยอดรัศมีสำหรับตัวเอก และทรงระฆังคว่ำสำหรับตัวรอง
2. ต่างหูเป็นดอกกลม
3. เสื้อในนางสีชมพูอ่อน
4. กรองคอสีดำ ปักดินและเลื่อม
5. ต้นแขน ตัวรองพื้นสีดำ ปักดินและเลื่อม ตัวเอกทำด้วยหนังงูรักปิดทอง
6. กำไลข้อมือตัวรองพื้นสีดำ ปักดินและเลื่อมตัวเอกทำด้วย หนังงูรักปิดทอง
7. ข้อเท้าตัวรองพื้นสีดำ ปักดินและเลื่อม ตัวเอกทำด้วยหนังงูรักปิดทอง
8. ผ้านรัดเอวทำด้วยผ้าสีดำ มีลวดลายเป็นดอกไม้ประดับ และห้อยที่ชายเป็นรูปสี่เหลี่ยม

ขนมเปียกปูนมีริบบิ้นสีเขียวห้อยมาทั้งสองข้าง

9. ผ้าถุงเป็นกระโปรงบานจีบหน้าสีส้ม มีลูกไม้สีขาวระบาย เป็นชั้นๆ

ภาพที่ 22 ภาพร่างเครื่องแต่งกายระบำสุโขทัย

ภาพที่ 23 เครื่องแต่งกายระบำสุโขทัย



ที่มา : ทะเบียนข้อมูล : วิพิธทัศนา ชุดระบำรำฟ้อน เล่ม 2

#### 4. การออกแบบดนตรี

บทเพลงดนตรีที่ประกอบการแสดงระบำโบราณคดีถือว่าเป็นผลงานชิ้นเยี่ยม ที่รังสรรค์โดยปรมาจารย์ทางด้านดุริยางคศิลป์ไทย คุณครูมนตรี ตราโมท ซึ่งระบำโบราณคดีแต่ละสมัยได้รับอิทธิพลต้นสำเนียงดนตรีมาจากอาณาจักรต่างๆ แต่ละยุค สำเนียงลีลาทางดนตรีที่ให้บรรยากาศชวนรำลึกถึงอดีตในยุคสมัยต่างๆ ด้วยเครื่องดนตรีที่มีสำเนียงที่เหมาะสมลงตัวการสัมผัสด้วยโสตประสาททำให้ผู้ชมมีความตระหนักถึงเรื่องราวในอาณาจักรต่างๆ ผ่านท่วงทำนองเพลง อีกทั้งยังมีลักษณะของการเน้นด้วยวิธีใช้ความช้า-เร็วของจังหวะแล้ว คุณครูมนตรี ตราโมท ได้ประพันธ์เพลงระบำขึ้นและเลือกใช้เครื่องดนตรีที่มีสำเนียงบ่งบอกเชื้อชาติ

การออกแบบดนตรีของคุณครูมนตรี ตราโมท แบ่งตามยุคสมัยได้ ดังนี้

4.1 ระบำทวารวดี ใช้สำเนียงดนตรีแบบขามอญในอาณาจักรทวารวดี เครื่องดนตรี สำคัญ

ได้แก่ พิณ 5 สาย จะเข้ ขลุ่ย ตะโพนมอญ ฆ้องวง และฉาบ

4.2 ระบำศรีวิชัย ใช้สำเนียงดนตรีแบบขามอญในอาณาจักรศรีวิชัย โดยเลือกเครื่องดนตรีไทย รวมทั้งสร้างขึ้นให้ใกล้เคียงกับเครื่องดีด สี ตี เป่า จากภาพจำหลักที่บุโรพุทโธ เครื่องดนตรีสำคัญ ได้แก่ กระจับปี่ ฆ้อง 3 ลูก ขอ 3 สาย ขลุ่ย และกลองแขก

4.3 ระบำลพบุรี ใช้สำเนียงดนตรีแบบขอมหรือเขมรในสมัยลพบุรี เครื่องดนตรีสำคัญ ได้แก่ ขอ 3 สาย พิณน้ำเต้า ปี่ใน โทน 2 ลูก และกระจับปี่

4.4 ระบำเชียงแสน ใช้สำเนียงดนตรีแบบอาณาจักรเชียงแสน ซึ่งเป็นสำเนียงดนตรีของ ชาวไทยพื้นเมืองภาคเหนือระคนกับสำเนียงของดนตรีพื้นเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เครื่องดนตรีสำคัญ ได้แก่ ปี่จุม แคน สะล้อ ซึง ฉาบใหญ่ และฆ้องหุ่ย

4.5 ระบำสุโขทัย ใช้สำเนียงดนตรีแบบอาณาจักรสุโขทัยตามถ้อยคำในศิลาจารึก เครื่องดนตรีสำคัญ ได้แก่ ปี่ใน ขอ 3 สาย กระจับปี่ ฆ้องวงและตะโพน



นอกจากเครื่องดนตรีที่มีใช้อยู่แล้ว ยังมีเครื่องดนตรีที่สร้างขึ้นใหม่ตามข้อมูลหลักฐานที่ปรากฏค้นพบ เพื่อให้เหมาะสมสอดคล้องกับระบำนโบราณคดี ที่สำคัญอีก 3 เครื่อง คือ ระนาดตรางเล็ก ระนาดตรางใหญ่ และพิณ 5 สาย ซึ่งใช้ประกอบวงโบราณคดีชุดระบำทวารวดี

ภาพที่ 24 ระนาดตรางเล็ก

ภาพที่ 25 ระนาดตรางใหญ่

ภาพที่ 26 พิน 5 สาย



ที่มา : เพลงระบำ



ที่มา : เพลงระบำ



ที่มา : เพลงระบำ

การสร้างสร้งงานแสดงนาฏศิลป์รูปแบบระบำจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ที่มาจากการผสมผสานศิลปะโบราณวัตถุ โบราณสถาน ตำรา ให้สามารถสื่อสารเรื่องราว บรรยากาศ และเอกลักษณ์ของอาณาจักรต่างๆ ในยุคโบราณผ่านท่วงทีลีลาทางด้านนาฏศิลป์ จัดว่าเป็นการบูรณาการศาสตร์และศิลป์ทางด้านทัศนศิลป์ ดุริยางคศิลป์ และนาฏศิลป์เข้าด้วยกันอย่างลงตัว เพื่อให้ผู้ชมเข้าใจเรื่องราวโดยใช้ประสบการณ์จากภูมิหลังของตน ให้เข้ากับข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี เมื่อผู้ชมเกิดความเข้าใจในการแสดงย่อมเกิดการรับรู้และมีอารมณ์ร่วมไปกับสุนทรีย์ภาพที่บังเกิดขึ้นจากการชมระบำที่สร้างขึ้นมาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ องค์ประกอบสำคัญในการสร้างงาน คือ ข้อมูลหลักฐานทางประวัติศาสตร์ การออกแบบท่ารำ การออกแบบเครื่องแต่งกายและการออกแบบดนตรี อย่างเช่นระบำโบราณคดี ทั้ง 5 สมัยเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญที่ส่งอิทธิพลต่อการสร้างสร้งค์ระบำที่สร้างขึ้นตามหลักฐานประวัติศาสตร์ในชั้นหลังต่อมา เช่น ระบำศรีชัยสิงห์ ระบำเทพพนมรุ่ง ระบำเทวีศรีสัชนาลัย ฯลฯ

### บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. (2550). *ทะเบียนข้อมูล : วิพิธทัศนา ชุดระบำรำฟ้อน เล่ม 2* : ไทภูมิ พับลิชชิ่ง
- ฉันทนา เอี่ยมสกุล. (2554). *ศิลปะการออกแบบท่ารำ* : บริษัทบพิตรการพิมพ์ ถนนราชบพิธ เขตพระนคร กรุงเทพฯ
- พัชรินทร์ สันติอัครวรรณ. (2561). *วารสารจันทร์เกษม ปีที่ 24 ฉบับที่ 46 มกราคม - มิถุนายน 2561*.  
หน้า 17 – 29
- ไพโรจน์ ทองคำสุก. *สัมภาษณ์* วันที่ 31 กันยายน พ.ศ. 2564
- ภัทร คุมขำ. (2561). *เพลงระบำ*. พิมพ์ครั้งที่ 1 : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 254 ถ.พญาไท แขวงวังใหม่ เขตปทุมวัน กรุงเทพฯ
- บันทึกการแสดงระบำโบราณคดี กรมศิลปากร. สืบค้นวันที่ 9 ธันวาคม พ.ศ. 2564 จาก  
[https://www.youtube.com/watch?v=P8r3yBWtgdo&ab\\_channel=tingtongmakma](https://www.youtube.com/watch?v=P8r3yBWtgdo&ab_channel=tingtongmakma)
- หนังสือที่ระลึกอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนางใบศรี แสงอนันต์. (2553). : ไทภูมิ พับลิชชิ่ง